

Памяць пра легенды

Русь Літоўская

У сярэдзіне XVII стагоддзя, у паспяховы час руска-польскай вайны і паўстання Багдана Хмяльніцкага, цар Аляксей Міхайлавіч унёс у свой тытул наступнае ўдакладненне зямельных ін тэрэсаў рускай дзяржавы: «Цар всея Велікія, Белья, Черныя і Червоныя Русі...» Ніколі потым геаграфічныя паняцці Чорнай і Чырвонай Русі, неўзабаве выключаныя з тытлу, у ім не аднаўляліся, а праз паўтара стагоддзя растварыліся ў больш ёмістых і гістарычна развітых назвах. Тут самы час паглядзець на шэраг геаграфічных і палітычных акрэсленняў, якія ў розныя часы дапасоўваліся да адной этнічнай назвы Русь: Кіеўская, Уладзіміра-Суздальская, Маскоўская, Северская, Залеская; потым — Вялікая, Малая, Новая; яшчэ тры як бы «каляровыя»: Белая, Чырвоная, Чорная. З гэтага немалога пераліку сёння афіцыйна існуе адна — Белая Русь, інакш Беларусь. Чорная Русь пераняла на сябе назву роднаснай ёй Белай Русі; Чырвоная, вядомая яшчэ як Галіцкая, стала называцца Украінай, падобна іншым малароскім землям.

На гістарычных картах, дзе нанесены ўсходнеславянскія княствы і землі XII — XV стагоддзяў, тэрыторыя сённяшняй Гродзенскай вобласці пазначана нязвычайнай назвай Чорная Русь. Нязвычайная яна таму, што ні ў народнай памяці, ні ў фальклору, ні ў рэгіянальных гістарычных дакументах не прысутнічае; ужывалі яе, Як будзе апавядана ніжэй, выключна за межамі Беларусі. На заходнееўрапейскія карты найменне Чорная Русь трапіла яшчэ ў XV стагоддзі, выкарыстоўвала яго ў сваёй дзяржаўнай палітыцы і Расія. Цікава прасачыць, які змест яно мела — занадта ж загадкавае паняцце. Быццам і шмат што вядома пра Чорную Русь, а на самой справе, калі наблізіцца да старажытных звестак і пільна да іх прыглядзецца — мала там дакладнага, дэт і сам сэнс назвы ніхто яшчэ не здолеў растлумачыць пераканаўча. На столькі рэдка яна ўжывалася, што апроч спецыялістаў і начытаных аматараў гісторыі ніхто пра яе не памятае. Нават у нас на Беларусі, дзе Чорная Русь і знаходзілася.

Займала яна дастаткова вялікі абшар, акрэслены гарадамі Гроднам, Слонімам, Ваўкавыскам, Турыйскам, Зэльвай, Лідай, Наваградкам. Зараз мы называем гэтыя землі беларускімі, і нам здаецца, што так было заўсёды, спрадвечна. Аднак назва Белая Русь у дачыненні да цяперашняй тэрыторыі рэспублікі ўзнікла толькі ў мінулым стагоддзі, а раней — некалькі стагоддзяў

таму — дапасоўвалася толькі да ўсходніх беларускіх зямель — Полацкай, Віцебскай, Гомельскай, Магілёўскай, Мсціслаўскай і да Смаленскай зямлі. Дарэчы адзначыць, першапачаткова (XII- XIII стагоддзі) Бе лай Руссю называліся толькі Уладзіміра-Суздальскія землі, а пазней найменне гэта зрушылася на захад — да Смаленска, Полацка, Віцебска — і тут замацавалася, як гэта не дзіўна, назаўжды.

Верагодных тлумачэнняў сэнсу назваў Белая і Чорная Русь пакуль што няма. Некаторыя ранейшыя гісторыкі намагаліся, напрыклад, растлумачыць кантрастную розніцу назваў колерам вопраткі, але, натуральна, без поспеху, бо на Бelay Русі, гэта значыць на Полаччыне, Віцебшчыне, Меншчыне, Магілёўшчыне, насілі такія ж прыкладна кашулі, світкі, сподні, як і на Чорнай Русі, гэта значыць на Гродзеншчыне. Ды і на Чырвонай Русі вопратка не біла ў вочы чырванню. Здаюцца няўдалымі спробы асэнсаваць кантраст назваў праз каляровую сімваліку, якой карысталіся нашы продкі ў сваім светапоглядзе. Ва ўсходнеславянскай каляровай сімваліцы белы колер асацыіраваўся з Усходам, чорны — з Поўначчу, чырвоны — з Поўднем, сіні ці зялёны — з Захадам. Усё было б зразумелым, калі б замест Чорнай была Сіняя (ці Зялёная) Русь. Да таго ж «каляровыя» найменні не могуць быць саманазвамі, бо Захад і Усход існуюць толькі для тых, хто знаходзіцца ў цэнтры. Ды і чорны колер у беларусаў, як і ва ўсіх усходніх славян, заўсёды ўспрымаўся як колер тугі, смутку, бяды, зла; штодзённая чорная вопратка нашай даўніне невядомая. Апроч гэтага, слова «чорны» раней было лаяльным і выкарыстоўвалася для акрэслення чорнакніжжа, вядзьмарства і г. д. Эпітэт “белы”, наадварот, абазначаў прыгажосць і духоўную чысціню. Прыгадаем «белую» і «чорную» магіі. «Чорнымі» ж лічыліся язычнікі.

Таму бліжэй да ісціны думка, што супрацьлегласць назваў мае ў аснове розніцу рэлігійнага стану насельніцтва: на Бelay Русі хрысціянізацыя закранула ўвесь народ і да XIII стагоддзя набыла тут пэўную шырыню; як бы моцна не трымаліся на беларускіх землях перажыткі язычніцтва, народ звикся лічыць сябе хрысціянамі «грэчаскай веры» і гэтую новую веру прыняў за адну з сваіх адметных рыс. На Чорнай Русі язычніцтва ўсталявалася надоўга і цвёрда, бо тут сфарміраваўся асаблівы ўклад, абумоўлены тым, што пры каланізацыі гэтых зямель крывічамі і дрыгавічамі карэннае жыхарства ў сваёй большасці заставалася жыць поруч з чужынцамі. Безумоўна, каланізацыя напачатку вялася не мірным шляхам, аб чым сведчаць археалагічныя матэрыялы: раскопкі старажытных гарадзішчаў паказваюць, што ўсе яны былі спалены. Але гэта ніяк не азначала выгнання ці знішчэння карэннага насельніцтва — літоўцаў, прусаў, яцвягаў.

Як паведамляюць летапісы, кіеўскі князь Уладзімір, пра якога ўжо вялася гаворка, здзейсніў у 983 годзе паходы супраць вяцічаў і радзімічаў, а таксама ў заходнім напрамку — супраць яцвягаў. Аб'яднаная сіла валынян, палян, драўлян, дрыгавічоў выступілі на Пабужжа і зрушылі ўглыб Бе лаве жскай пушчы паўднёвую мяжу яцвягаў, што праходзіла па рэках Кшна і Мухавец. Менавіта тут, на выспах пры ўпадзенні Мухаўца ў Буг — на месцы былога

яцвяжскага паселішча — вырас горад Брэст. Можна меркаваць, што і пачатковая яго назва — Бярэсце — скалькіравана з яцвяжскай: па-яцвяжску «брэста» — дрэва. Як лічыцца, паход Уладзіміра быў першым наступам на яцвягаў. Для Уладзіміра — так, але для полацкіх крывічоў і дрыгавічоў — не, яны ўжо мелі векавы кантакт з яцвягамі.

Пра яцвягаў нашыя падручнікі гісторыі апавядаюць неяк мімаходзь. Толькі ў апошнія гады з'явіліся даследаванні, якія асвятляюць адносіны паміж яцвягамі і славянамі з дастатковай глыбінёй. І выйшла на паверхню, што яцвягі маюць самае прамое дачыне нне да «пачатку» беларускага народа. Спрошчанае, «школьнае», тлумачэнне гэтых «пачаткаў» зводзілася да наступнага: пасля развалу Кіеўскай Русі на пачатку XII стагоддзя сталі ўтварацца народнасці — руская, беларуская і ўкраінская, і недзе гадоў праз трыста з'явілася беларуская этнічная агульнасць, сфарміраваліся адметныя рысы беларускай мовы. Аднак вынікі пошукаў археолагаў і лінгвістаў даюць іншы малюнак тых далёкіх падзей.

Крывічы, дрыгавічы, радзімічы, на аснове якіх складаўся беларускі народ, прыйшлі не на пустое месца. Да іх на землях сучаснай Беларусі жылі балцкія плямёны, вядомыя яшчэ Герадоту, які называў іх неўрамі. У прыватнасці гэта: літва, аўкштоты, прусы, яцвягі, голядзь. У часы перасялення крывічоў і дрыгавічоў літоўскія і латышскія плямёны не адступалі самі па сабе да Балтыйскага прыбярэжжа,

у сучасныя межы. Частка іх загінула ў бітвах з прышэльцамі, але большасць засталася жыць, дзе жыла адве ку, і паступова злівалася з славянскім насельніцтвам, прымаючы нешта ад яго і аддаючы яму ад сваіх адметнасцей, як матэрыяльных, так і моўных. Тут варта будзе прыгадаць, што дзевяноста працэнтаў назваў рэк і азёр на Беларусі захавалі сваё балцкае паходжанне: Ачоса, Бержыца, Беседзь, Бабруйка, Балого, Важа, Вілія, Волма, Гайна, Дражня, Іпа, Клева, Ласвіда, Лоша, Іслач, Лучоса, Нароўля, Нарач, Піна, Ольса, Арэса, Уша і інш.

Крывічы-палачане напачатку сутык- нуліся з продкамі сучасных латышоў, нават сама назва Полацка (Полотеск) запазычаная і нясе на сабе прамы адбітак латышкага паходжання. Заходнія межы дрыгавіцкай каланізацыі адзначаны гарадамі Драгічын, Мельнік, Брэст, Сувалкі, Беласток. Тут праходзіла этнічнае ўз'яднанне з яцвягамі. Пра былую прыналежнасць гэтых зямель да яцвяжскіх сведчаць назвы рэк — Груда, Ясельда, Зэльва, Зальвянка, Сегда, Кшна, Айцэва, Цэжма, Сакольда. На левым беразе Нёмана жылі яцвягі, на правабярэжжы — літоўцы. Літоўскія землі каланізавалі крывічы, аб чым сведчаць найменні гарадоў — Гродна, Крэва, Крывічы, Вільня, Слонім, Ваўка- выск, шэраг славянскіх гідронімаў.

У той час агульнай назвы супольнасці, што стваралі крывічы, дрыгавічы, літоўцы і яцвягі, не было, як не існавала такіх агульных назваў на ўкраінскіх ці рускіх землях, дзе мелі месца аналагічныя змешванні з іншымі этнічнымі плямёнамі. Княствы называліся па стольнаму гораду: Полацкае, Тураўскае,

Менскае, Ва-ложынскае, Друцкае, Лагойскае, Гродзенскае і г. д. Паступова аформіліся рэгіянальныя найменні: Палессе, Падляшша, Полаччына, а ў адносінах да тэрыторыі цяперашняй Гродзенскай вобласці — Русь Літоўская накшталт Русі Залескай, Русі Северскай, Русі Маскоўскай. Абзначала гэтая назва месцазнаходжанне Русі, у нашым выпадку на землях, якія раней называліся Літвой (ад Гродна да Наваградка, ад Ліды да Вільні).

Пад канец XIII стагоддзя ў Полацкай, Віцебскай, Магілёўскай землях стала ўжывацца назва Белая Русь. Адбылося гэта наступным чынам. Упершыню найменне Белая Русь узнікла ў XII стагоддзі ў дачыненні да Уладзіміра-Суздальскай зямлі. У 1169 годзе князь Андрэй Багалюбскі правёў пераможны паход супраць кіеўскага князя Мсціслава. Кіеў быў захоплены, разрабаваны і разбураны.

Парушаючы традыцыю, князь Андрэй не сеў княжыць у Кіеве, а перадаў горад малодшаму брату. Пагром уладзіміра-суздальскім войскам старажытнай сталіцы і нежаданне пераможцы браць кіеўскі пасад азначалі, што Кіеў не меў ужо статуса сталічнага цэнтра ўсёй Русі. Асяродак рускіх зямель перамясціўся на Поўнач, на ўладзімірскія землі (пазней, у сілу розных абставін значэнне галоўнага горада рускіх зямель набыла Масква). Каб падкрэсліць другарадную ролю Кіева, патрабаваліся пэўныя ідэалагічныя меры. Андрэй палічыў, што горад страціў чысціню праваслаўя і ўвёў у свой тытул паказальную прыбаўку — «князь беларускі», гэта значыць князь Белай Русі — зямель з адзінай праваслаўнай верай.

У 1236-1240 гадах рускія землі трапілі пад уладу татара-манголаў. І назва Белая Русь, разам з уцекачамі, перайшла на смаленскія землі, яшчэ не кранутыя ардынскай заваёвай. Але ў 1276 годзе і Смаленск быў захоплены татарамі. Тады Белай Руссю пачалі называць Полацкую, Віцебскую, Магілёўскую землі, якіх мангольскае нашэсце падпарадкаваць сабе не здолела. Тут найменне і замацавалася. Заходнія беларускія землі Белай Руссю ніколі не называліся, і нявяжка зразумець чаму. Паколькі назва мела царкоўнае паходжанне (ды і прыйшла разам са святарамі, што ратаваліся ад ардынскай няволі), дык перанесці яе на Гродзеншчыну ці Брэстчыну не дазваляла язычніцтва, распаўсюджанае тут як сярод літоўцаў і яцвягаў, так і сярод славянскага жыхарства. Царква і капішча мірна суіснавалі ў гарадах, а на вёсцы ў той час цэркваў наогул не будавалі. Нарэшце і сама назва Белая Русь стала асэнсоўвацца як праваслаўная пасля хрышчэння Літвы ў каталіцтва.

У мінулым стагоддзі буржуазныя гісторыкі пачалі шырока карыстацца назвай Чорная Русь, адносячы яе да зямель, якія ў летапісах называліся Літвой, а ў дакументах — Руссю Літоўскай. Паступова склалася памылковая звычка. Самой назвы Чорная Русь ніколі не існавала. Няма сумніву, што нашыя продкі з XII-XIV стагоддзяў моцна здзівіліся б, калі б мелі магчымасць зазірнуць у тую кніжку, дзе гэтае найменне літаральна стракаціць на старонках. Кантраст назваў Белая і Чорная Русь выклікаў штучныя ідэалагічныя пабудовы. Так, напрыклад, была створана «тэорыя», якую абавязкова даюць у падручніках і нават у акадэмічных выданнях, быццам назва Русь Чорная ўзнікла пасля таго, як Літоўскае

княства пад 1215 год захапіла землі

Гродзеншчыны, а ў адрозненне ад гэтых «заваяваных» зямель Полаччына і Віцебшчына сталі называцца Белай Руссю. Цяжка зразу мець, чаму гэтае створанае афіцыйнымі гісторыкамі царызму «тлумачэнне» працягвае існаваць і мае багата адэптаў сярод навукоўцаў сталага веку. Яно супярэчыць рэальнасці і далёкае ад праўды, як зямля ад неба. Бо калі ўжо адшукваць падставы назвы ў захопе зямель язычнікамі, дык тады Чорнай Руссю хутчэй называлі б рускія землі, сапраўды пакораныя Ардой. І галоўнае: наўрад ці знойдзешда сёння даследчык, які здолее акрэсліць на 1215 год межы Літоўскага княства. Дзе знаходзілася ягоная сталіца? Хто там княжыў? Якім чынам захопліваў? Княствам Літоўскім ніяк не магла быць сучасная Літва. Яна на той час дзялілася на шэраг зямель, якія ў летапісах упамінаюцца як Жмудзь, Дзяволта, Нальшаны і уласна Літва. Пра гэта пойдзе гутарка ніжэй, а зараз варта зазначыць, што ва ўласна Літве знаходзіўся горад Вільня, заснаваны крывічамі, а таксама Крэва, Слонім, Ліда. Паўднёвымі межамі ўласна Літвы летапісы называлі Нёман. Няма падставы гаварыць і пра захоп Чорнай Русі Літоўскім княствам, бо працэс каланізацыі меў адваротны напрамак і да 1215 года жыхарства тут было змешаным.

Чорная Русь — назва, нададзеная гэтай тэрыторыі крывічамі ў апраўданне сваіх крывавак «місіянерскіх» паходаў. Невыпадкава яна ўпершыню з'явілася на заходнееўрапейскіх картах, і ўжо з іх запазычвалася іншымі дзяржавамі ў палітычных мэтах. Але чым кіраваліся крывічкі? Тым, што на гэтых землях жылі рускія «схізматыкі» і літоўскія «язычнікі». З пункту гледжання крывічоў, як першых, так і другіх, патрабавалася «асвятліць» сапраўднай, «рымскай» верай. Так што «захоп» Чорнай Русі Літоўскім княствам адлюстроўвае блытаніну паняццяў. Княства Літоўскае выйшла на палітычную арэну пры Міндоўгу, а тады ягонай сталіцай быў Наваградка. Сам Міндоўг паходзіў з нальшанскіх князёў, і радавое яго гняздо знаходзілася пад Ашмянамі. Інакш кажучы, Чорная Русь, княства Літоўскае, Русь Літоўская, Літва — геаграфічна тое ж самае.

Але чаму можна казаць пра Чорную Русь паасобку ад Белай Русі, дзе засяроджаны найбольш вядомыя нашы гарады — Полацк, Віцебск, Менск, Слуцк, Орша, Клецк? Здавалася б, нельга, калі аб'ядноўцам беларускіх зямель выступаў Полацк са сваімі славытымі Рагвалодам і Усяславам-Чарадзеям. Гэта так, але папершае, паміж Белай і Чорнай Руссю ніколі не існавала мяжы. І розніца назваў не азначае карэннага супрацьпастаўлення інтарэсаў. Чорная Русь была створана тымі ж самымі плямёнамі крывічоў і дрыгавічоў, якія засялялі Белую Русь. Па-другое, XIII стагоддзе, пра якое тут ідзе гаворка, ніяк не пачатак Чорнай і Белай Русі, а адзін з часоў іх старажытнасці, калі палітычнае і ваеннае значэнне Полацка панізілася, землі яго падрабнелі, і на першы план выйшлі сусе дзі на чале з Наваградкам, што да таго трымаліся ў цяні. Але большую важкасць тут маюць знешнія абставіны, якія выявіліся ў XIII стагоддзі і былі яны такія, што змянілі ход гісторыі многіх народаў.

У XIII стагоддзі амаль адначасна на заходніх і ўсходніх межах Усходняй

Еўропы ўзніклі магутныя агрэсіўныя сілы, змаганне з якімі на паўтара-два стагоддзі стала сэнсам дзяржаўнага жыцця ўсіх тутэйшых народаў. У Лівоніі ўзнік Ордэн мечаносцаў, і без адцяжкі пачаліся ягоныя войны з літоўцамі і беларусамі. У 1223 годзе на Калцы сышліся на першую сваю бітву татары і рускія. Разгром, які напаткаў у гэтай бойцы аб'яднаныя сілы рускіх княстваў і полаўцаў, стаў пралагам да Батыева нашэсця. З 1236 года татары на працягу пяці гадоў прайшлі з мячом амаль усе рускія землі, разбурылі Кіеў, галіцкія і валынскія гарады, ашаламілі Заходнюю Еўропу спусташэннем Венгрыі, Малапольшчы і Сілезіі. У 1237 годзе, калі гарэлі Разань, Суздаль, Уладзімір, калі татары старадаўнім салігерскім шляхам рухаліся да Вялікага Ноўгарада, дабрацца куды, на шчасце, не здолелі з-за адлігі,— у цяжкі гэты год лівонскія мечаносцы з'ядналіся з прускімі крыжакамі. Узнік Тэўтонскі ордэн, які адразу ж пайшоў у наступ на прускія, а потым на літоўскія, лольскія і беларускія землі.

Час быў змрочны, выпрабаванні, што выпалі на долю народам, выклікалі да дзейнасці людзей вялікай духоўнай моцы: на Беларусі і Літве — гэта князь Міндоўг, у Галіцка-Валынскай Русі — князь Данііл Раманавіч, ва Уладзіміра-Суздальскай Русі — Аляксандр Неўскі. Усе яны былі людзьмі гераічнай натуры, дзяржаўнага мыслення і ўвайшлі ў гісторыю значнымі справамі.

З Міндоўгам настолькі цесна звязаны найважнейшыя падзеі беларускай і літоўскай гісторыі, што няма ніводнай даследніцкай працы пра тую эпоху, якая б абышла ўвагай незвычайную асобу князя. Ён — першы аб'ядноўца часткі беларускіх і некаторых літоўскіх зямель у адзінае гаспадарства — Вялікае княства Літоўскае, пры ім атрыманы значныя перамогі над немцамі і татарамі, ён акрэсліў палітыку адносін Вялікага княства з Ордэнам крыжакоў, якой трымаліся ўсе ягоныя пераемнікі аж да 1410 года, калі Ордэн пацярпеў паражэнне ў славутай Грунвальдскай бітве.

Навуковыя спрэчкі пра паходжанне Міндоўга не спыняюцца па сённяшні дзень, што можна растлумачыць мізэрнасцю гістарычных звестак пра яго. Упершыню імя Міндоўга ўпамінаецца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1219 год у пагадненні галіцкіх князёў з літоўскімі аб сумесных дзеяннях супраць палякаў. Міндоўг называецца там ў ліку старэйшых князёў літоўскіх, імёны якіх летапісец паведамляе ў наступным парадку: «Жывінбуд, Даўян, Даўспрунк, брат яго Міндоўг...». Потым звесткі пра яго сустракаюцца праз шаснаццаць гадоў, і зноў размова ідзе пра адносіны паміж Галіцкай Руссю і Польшчай. Згаданы вышэй Данііл Раманавіч варагаваў тады з князем Конрадам Мазавецкім і ў 1235 годзе, як занатаваў храніст, «возведе на Кондрата Літву Міндовга і Нзяслава Новгородского» (Наваградскага). Гэты кароценькі запіс захоўвае мноства тайнаў. Але да іх мы звернемся пазней, а зараз неабходна падкрэсліць, што з саракавых гадоў і Міндоўг, і Наваградак становяцца аб'ектам пільнай увагі летапісаў і хронік.

З Наваградкам звязаны галоўныя справы і сталыя гады жыцця Міндоўга. Але адкуль ён прыйшоў у Наваградак і ў якой якасці, чаму зрабіў гэты горад сталіцай новастворанага гаспадарства, у якіх адносінах быў з літоўскімі плямёнамі і рускімі княствамі — усё гэта тлумачыцца неадназначна, часцей

супярэчліва.

Асабістыя прыхільнасці гісторыкаў дазвалялі выстаўляць Міндоўга то жмудзінам, то злітавізаным беларусам з роду полацкіх князёў, то абруселым літоўцам, то запрошаным князем Наваградка, то заваёўнікам яго і г. д. Калі меркаваць, што ў дамове 1219 года названы менавіта ён, а не іншы князь з такім жа імем, дык у гэтым выпадку актыўная палітычная, дзяржаўная і ваенная дзейнасць Міндоўга ахоплівае вялікі прамежак часу — амаль паўстагоддзя. Трэба сапраўды нарадзіцца пад шчаслівай зоркай, каб ва ўмовах феадальнай варожасці, змоў, бясконцых ваенных паходаў заставацца жывым і паспяхова здзяйсняць свае задумы: сфарміраваць жыццяздольнае, моцнае гаспадарства, задаць яму ідэі, сэнс на прышлае існаванне і развіццё.

Але перш чым працягваць гаворку пра Міндоўга і створаную ім дзяржаву, неабходна вытлумачыць некаторыя геаграфічныя назвы. Пра Чорную і Белую Русь мы ўжо крыху гаварылі, але апроч гэтага ёсць шмат чаго іншага, пра што трэба мець хоць якое ўяўленне, бо інакш цяжка будзе правільна зразумець шэраг важкіх падзей беларускай старажытнасці. Літву XIII стагоддзя нельга атаясамліваць з сучаснай; тады на цяперашняй тэрыторыі рэспублікі развіваліся некалькі племянных аб'яднанняў. Іпацьеўскі летапіс падае іх так: Жамойты (Жмудзь), Рушковічы, Булевічы, Дзяволтва; яны мелі пэўныя адрозненні ў мовах, асабліва Жмудзь, і захоўвалі дастатковую самастойнасць. У даследаваннях па гісторыі Літвы, што абапіраюцца на рускія летапісы, нямецкія хронікі і на тагачасныя дакументы, карціна складу Літвы выглядае некалькі інакш: яна прадстаўлена дзвюма буйнымі абласцямі — Жэмайціяй і Аўкштотай. Жмудзь займала тэрыторыю ад Балтыйскага прыбярэжжа да ракі Нявежы — правага прытоку Нёмана. На ўсход ад яе ляжала Аўкштота, якую складалі землі: Дзяволтва, Нальшаны і ўласна Літва; межы апошняй праходзілі па рэках Мерачанка, Вілія, Нёман. Галоўнымі паселішчамі Нальшанскай зямлі былі Ашмяны, Эйшышкі, Меднікі, Варняны, Свіраны, Свянцаны, Крэва. За Нальшанамі і ўласна Літвой знаходзілася Дзяволтва.

Іпацьеўскі летапіс мяжу паміж Літвой і Наваградскім княствам праводзіў па Нёману: на левым беразе — Наваградак, цераз раку — Літва. Гэта вынікае з паведамлення аб будаўніцтве сынам Міндоўга князем Войшалкам манастыра: «...и приде опять в Новгородок и учини себе манастырь на реце на Немне межи Литвою и Новымгородком». Раней ужо прыгадвалася, што Наваградак быў пабудаваны на літоўскіх землях на месцы захопленнага паселішча Жоўны. За два стагоддзі, як бачна, землі так аславяніліся, што летапісец ужо забывае пра былую іх прыналежнасць. Але насельніцтва заўсёды мае лепшую памяць. Паколькі землі Русі Літоўскай сталі цэнтрастваральным ядром новага гаспадарства, дык за імі замацавалася іх старая назва, карэнная, геаграфічная — Літва. Дзяржаўнае аб'яднанне беларускіх, дзяволтскіх, нальшанскіх, літоўскіх зямель атрымала назву Вялікага княства Літоўскага, а пасля прылучэння Украіны і Жмудзі пачала называцца Вялікім княствам Літоўскім, Рускім і Жамойцкім. Правільная расшыфроўка гэтага наймення наступная: Літоўскае — западная частка Беларусі, Аўкштота, Рускае — усход Беларусі і

Украіна, Жамойцкае — Жмудзь (заход сённяшняй Літвы). Наогул, з назвамі Літва, літвін, літовец не ўсё так проста, як здаецца сучаснаму чалавеку. Для масквічоў XVI-XVII стагоддзяў кожны прышэлец з Вялікага княства Літоўскага, незалежна ад таго, хто ён быў — беларус, жмудзін, украінец, заставаўся літвінам. Напрыклад, літвінам называлі Пятра Мсціслаўца. Пад час войнаў войска Вялікага княства менавала-ся праціўнікамі агульнай назвай — літоўскае войска, часам і прасцей — літва. Упамянёныя ў летапісах набегі літвы на смаленскія, наўгародскія землі не азначаюць, што здзяйснялі іх толькі этнічныя літоўцы; напачатку з Літвы, а Літвой зваліся землі ад Гродна да Наваградка і ад Вільні да Палесся. «Літва, айчына мая!» — пісаў яшчэ і ў XIX стагоддзі Адам Міцкевіч у паэме, якую прысвяціў справам Наваградскага павета, а род Міцкевічаў паходзіў з-пад Ліды. Жыхароў Жмудзі ніколі ў той час не называлі літоўцамі, як у нашыя дні, а выключна жмудзінамі. Адпаведна для беларусаў рускія з Маскоўскай Русі былі «маскавітамі», «маскалямі», гэта значыць таксама, як для апошніх першыя былі літвой, літвінамі.

Але зноў звернемся да геаграфіі. На поўдзень ад Русі Літоўскай знаходзілася Палессе — пачатковая вобласць рассялення дрыгавічоў — з галоўнымі сваімі княствамі Тураўскім і Пінскім. Лясы і балоты Палесся і Брэстчыны аддзялялі Русь Літоўскую ад Галіцка-Валынскай Русі, ствараючы «прыродную» перашкоду для яе імкненняў аб'яднаць усе паўднёвыя і заходнія рускія землі. Русь Літоўская і ўласна Літва мелі свае планы на конт аб'яднання наваградскіх, гродзенскіх, літоўскіх і беларускіх зямель і аказаліся саборнікамі галічан і валынцаў. Гэтае саборніцтва адзначана і ваеннымі су-тыкненнямі, і папераменнымі поспехамі. Ускраінае становішча галіцка-валынскіх княстваў, ваенны націск татараў, венграў, палякаў не дазволілі ім выканаць сваю злучальную місію, і ў наступным стагоддзі значная частка іхніх зямель была далучана больш моцным сапернікам — Вялікім княствам Літоўскім.

Роднасныя літоўцам яцвягі — заходнія сусе дзі Русі Літоўскай — займалі Белавежскую пушчу і землі, што да яе прылягалі, так званае Падляшша. У 983 годзе, як адзначалася вышэй, у яцвягаў аднялі землі, асяродкамі якіх стаў Брэст; тут жа, на былых яцвяжскіх паселішчах, узніклі і другія гарады — Кобрын, Камянец, Драгічын. На яцвяжскія тэрыторыі прэтэндавалі і палякі — у барацьбе за Брэсцкае княства інтарэсы рускіх і мазавецкіх князёў прыходзілі ў сутыкненне.

На пачатку XIII стагоддзя Конрад Мазавецкі нават намагаўся захапіць Брэст, але мусіў адступіць. Дарэмнымі былі і ягоныя спробы пакараць яцвягаў і саюзных ім прусаў. Больш таго, яны прымушалі мазавецкага князя да выплаты даніны. Існуе паданне, якое ў гратэскай ф о р м е м а л ю е з а л е ж н а с ц ь К о н р а д а а д прусаў. Адночы апошнія паслалі князю патрабаванне даць ім коней і адзенне, пагражаючы ў выпадку адмовы нападам. Конрад, не маючы чым задаволіць гэтае жаданне сваіх ваяўнічых суседзяў, склікаў да сябе паноў. Калі госці напіліся да непрытомнасці, ён раздзеў іх і адаслаў вопратку і коней прусам. Наўрад, канешне, каб прусы схілілі Конрада да такіх нешляхетных учынкаў, аднак сутнасць падання праўдзівая — прусы і яцвягі дапякалі яму. Іх

набегі на палякаў былі настолькі адчувальнымі, што польскія князі, варагуючы паміж сабой, аб'ядноўвалі сілы для ваеннага адпору прусам. Конрад Мазавецкі, яго брат Лешак Белы і Гжэгаш Барадаты хадзілі на прусаў у 1222 годзе, прычым залучылі ў гэты паход і нямецкае рыцарства. Наступным годам яны паўтарылі напад, і ўжо з удзелам атрадаў паморскіх княстваў. Аднак пажаданых вынікаў не дамагліся. І тады Конрад адважыўся на надзвычайную меру — звярнуўся за дапамогай да крыжакоў, што ве лямі цяжка адбілася на ўсёй наступнай гісторыі Польшчы. Вядома, князь не мог прадбачыць будучыню, ён жыў бягучымі клопатамі; сваё рашэнне, відаць, лічыў калі не мудрым, дык і не памылковым, але пазбаўляючыся аднаго ворага, нажыў сабе і дзяржаве другога, куды больш агрэсіўнага.

Ордэн не проста «супакоіў» яцвягаў і прусаў, ён захапіў іхнія землі і стварыў тут ваяўнічае гаспадарства. Ужо ў 1226 годзе вялікі магістр Герман фон Зальца заручыўся прывілеем германскага імператара Фрыдрыха II, які перадаваў у вечную ўласнасць Ордэну ўсе тэрытарыяльныя заваёвы рыцараў на прускіх землях. Але па іроніі лёсу ордэнская дзяржава захавала за сабой назву знішчанага (часткова анямечанага) народа, і той абшар гэтай дзяржавы, вядомы як Усходняя Прусія са сталіцай Кёнігсбергам, праіснаваў аж да 1945 года. Ад яцвягаў не засталася нават і імя.

Гібельны час яцвягаў вядомы з літаральнай дакладнасцю. Яны ўдзельнічалі ў паўстанні прусаў супраць Тэўтонскага ордэна, і апошнім годам гістарычнага існавання гэтага племені з'яўляецца год падаўлення паўстання — 1283. Большасць яцвягаў загінула ў баях з немцамі, некаторыя былі пераселены з родных мясцін у заходнюю вобласць Самбіі. Канчаткова яны германізаваны ў XVI стагоддзі. Паасобныя роды яцвягаў знайшлі выратаванне ад ордэнскага мяча на Русі Літоўскай, на зямлях Гродзеншчыны. Сюды, напрыклад, прыйшоў з дружынай і насельніцтвам іх апошні князь Скурдо. З 1283 года летапісныя ўпамінанні пра яцвягаў спыняюцца. Іх вёскі адзначаны на Свідзельшчыне, ёсць яны каля Дзятлава. Яцвяжскія імёны — Дзіркот, Галт, Коман, Павіла, Рыкала, Скамант, Скурдо, Тапейка, Скурко, Сох, Вазола, Шынейка і іншыя — можна прасачыць у беларускіх тапонімах і прозвішчах. На жаль, яцвяжская мова страцілася, і пакуль што ў нас не рабілася спроб вычле ніць ле ксичныя яцвяжскія запазычанні. Адзінае даследаванне пра гэтае племя, зробленае польскімі вучонымі, адзначае вялікі ўплыў яцвяжскай мовы як на беларускую, так і на польскую.

Але якой мэты дамагаліся мы, так падрабязна апісваючы суседзяў і становішча Русі Літоўскай? Вельмі важкай — каб стала магчымым уявіць незвычайнасць абставін, племянную **с т р а к а т а с ц ь**, **с у т ы к н е н н е с а м ы х р о з н ы х** інтарэсаў і сіл на невялікай наогул тэрыторыі. Як бачым, гэтыя групы людзей вымушаны былі ўжывацца і цярпліва прымаць бытавыя, духоўныя і рэлігійныя адрозненні адзін аднаго.

Хутка замест яцвягаў і прусаў суседзямі Русі Літоўскай сталі тэўтонцы, і пачалося працяглае змаганне з крыжакамі. Ваенная экспансія немцаў супраць Полацка (пра што ўжо крыху гаварылася) і Ноўгарада прывяла апошніх да

саюзу, які быў замацаваны шлюбам Аляксандра Неўскага з дачкой апошняга полацкага князя з Рагвалодавічаў — Брачыслава. Паражэнне рыцараў на лёдзе Чудскага возера, дзе поруч з наўгародцамі стаялі і полацкія палкі, спыніла наступ крыжакоў на пскоўскія і наўгародскія землі, але затое ён узмацніўся на літоўскім напрамку.

Сорак гадоў нямецкіх набегаў на поўнач Літвы і крывавае хрысціянізацыя прускіх плямёнаў паслужылі каталізатарам аб'яд- наўчых асэнсаванняў сярод чорнарускіх, літоўскіх, нальшанскіх, дзяволтскіх князёў. На той час княствы Русі Літоўскай апы- нуліся ў выйгрышным становішчы: іх, як і ўсе астатнія беларускія землі, апроч Брэсцкай, не кранула Батыева нашэсце, да іх яшчэ не дайшлі крыжакі, і натуральна, што тут склаліся не толькі настроі, але і магчымасці для правядзення самастойнай палітыкі, рэалізацыі вяршэнства над сваімі саслабелымі сусе дзямі. Дзе лавое выкананне гэтых інтарэсаў распачаў Наваградак.

Пад 1237 год упамінаецца ў летапісах апошні наваградскі князь са славянскім імем Ізяслаў. Мусіць, хутка ён памёр, і горад запрасіў на княжанне Міндоўга. Пра тое, што Міндоўг увайшоў у горад не сілай, а па жаданні ці са згоды наваградскіх феадалаў, неабвержна сведчыць хрышчэнне яго ў праваслаўе, пра- датаванае Гусцінскім ле тапісам 1246 годам: «В сие лето великий князь литовский Миндовг приял веру христианскую от Востока, со многими своими бояры». Пераход князя-язычніка ў праваслаўе менш за ўсё быў рэлігійным актам; у першую чаргу ён меў палітычны сэнс, які праяўляўся ў тым, што Міндоўг рабіўся аднаверцам з большасцю насельніцтва горада, княства, дзе садзіўся гаспадарыць, і ўскладаў на сябе адпавед- ныя абавязкі берагчы інтарэсы княства, паважаць яго даўніну, гэта значыць законы і рэлігію. Да таго ж горад, пэўна, заключаў з Міндоўгам дамову, як пра тое сведчыць дагавор пачатку XIV стагоддзя п а м і ж п а л а ч а н а м і і к н я з е м Е р д э н е м . Прымаў праваслаўную веру і князь Даўмонт, калі ў 1275 годзе стаў княжыць у Пскове. У праваслаўе хрысціўся пляменнік Міндоўга Таўцівіл, займаючы княжацкі пасады ў Полацку ў шасцідзiesiąтых гадах XIII стагоддзя. Практычна нельга назваць ніводнага літоўскага князя, які б здзяйсняў у беларускіх, украінскіх ці рускіх гарадах княжацкія абавязкі і заставаўся язычнікам.

З Наваградка, абапіраючыся на сілы Наваградскага княства, Міндоўг распачаў аб'яднанне зямель Чорнай Русі — Гродна, Слоніма, Ваўкавыска, Нясвіжа, Здзітава, Турыйска. Літоўская дружына князя была нешматлікая. Напрыклад, Даўмонт прывёў у Пскоў трыста чалавек. Хутчэй за ўсё з такім жа прыкладна атрадам прыйшоў у Наваградак і Міндоўг і быў прыняты ў сілу добрых сяброўскіх адносін з наваградскім баярствам, якое ведала яго як здольнага ваяра. На такую думку наводзіць запіс Іпацьеўскага летапісу пра тое, што галіцка- валынскі князь Данііл Раманавіч «возведе на Кондрата Литву Миндога (и) Изяслава Новгородского». «Возведению» гэтаму папярэднічалі такія акалічнасці: Конрад Мазавецкі, запрасіўшы Ордэн на свае землі для барацьбы з язычнікамі, перадаў яму і Драгічынскую воласць, якую Данііл Раманавіч лічыў сваёй. У адказ апошні быў вымушаны выбіваць крыжакоў з

Драгічына сілай і наладзіў паход супраць Конрада, дзеля чаго залучыў сваіх саюзні- каў — Міндоўга і Наваградак. Таму ўжо ў трыццатых гадах «Літва Міндоўга» і Наваградскае княства сумесна ўдзельні- чалі ў баявых дзеяннях. Дарэчы сказаць, паражэнне крыжакоў пад Драгічынам у 1237 годзе з'явілася адной з падстаў аб'яднання Нямецкага (Тэўтонскага) ордэ- на з Лівонскім. Па сутнасці гэта была першая бітва, дзе тэўтонцаў разбілі аб'яднаныя ўкраінска- беларускія і літоўс- кія войскі. На жаль, пра такі факт у нас неяк зусім не гавораць.

Полацкае княства, ушчэмленае мечаносцамі, прыйшло да саюзу з Міндоўгам — да ўзгаднення сваіх інтарэсаў з інтарэсамі Чорнай Русі і той часткі Літвы, якая была верная Міндоўгу ці падначалена ім у выніку міжусобных войнаў. З дапамогай чорна-рускіх палкоў князь здолеў падпарадкаваць сабе ўласна Літву; Жмудзь варожа ставілася да Міндоўга, іншыя землі Аўкштоты — Дзяволтва і Нальшаны — таксама працівіліся яго дзяржаўным намерам; паказальна, што менавіта на тыя тэрыторыі абрушыў рэпрэсіі сын Міндоўга князь Войшалк пасля пагібелі бацькі.

Дзяржаўнае аб'яднанне Русі Літоўскай і часткі літоўскіх зямель атрымала ў якасці сімвала дзяржавы наваградскі герб «Пагоня» — на чырвоным полі залаты вершнік з узнятым мячом. Гэта быў распаў-сюджаны герб, ім карыстаўся, на прыклад, і Аляксандр Неўскі. На беларускіх землях таго часу Пагоня называлася таксама і скліканне баярства на вайну ці ў набег; Пагоня азначала ўсеагульнае апалчэнне. Толькі пры Гедыміне, ужо ў наступным, XIV стагоддзі, з'яўляецца і другі герб, так званыя «Слупы», «Калоны», што ўтварыўся з радавога знака Гедыміна, з кляйма, якім пазначалі княжацкія табуны. Да роду Калонаў належыў і Міндоўг; радавое гняздо іх знаходзілася каля Ашмян. Так што, адзначым яшчэ раз, Міндоўг — выхадзец з беларуска-літоўскага памежжа.

Аб палітычным і «геаграфічным» цэнтры Вялікага княства Літоўскага дазваляе меркаваць і мураванае будаўніцтва, якое вялося ўжо ў XIV стагоддзі Гедымінам. Пры ім былі ўзведзены замкі ў Наваградку, Крэве, Лідзе. Але першая мураваная вежа ў Наваградку з'явілася пры Міндоўгу.

Зразумела, стваральнікі Вялікага княства Літоўскага не маглі зазірнуць на два стагоддзі наперад і прадбачыць такога развіцця падзей і адносін, якое зробіць не абходным яго дзяржаўны саюз з Польшчай. Да 1386 года ў развіцці Вялікага княства дамінавала беларуская культура, наогул беларускі пачатак, што выявілася, у першую чаргу, у дзяржаў- насці беларускай мовы. Яна была не толькі мовай канцылярыі і вялікакняжацкага двара, але і мовай феадальнай вярхушкі. Толькі пад канец XVII стагоддзя, пасля крывавай руска-польскай вайны, беларус- кую мову забаранілі да выкарыстання ў афіцыйным справаходстве. І замянілі яе польскай, а не літоўскай, якая таксама цярпела ад уціску пальшчызны.

Інакш кажучы, гаспадарства Міндоўга пачалося з Наваградскай зямлі, што мацнела і прылучала да сябе літоўскія землі, ужо часткова каланізаваныя, а потым і не закранутыя славянскай каланізацыяй. Наступнае прылучэнне да

Вялікага княства іншых беларускіх зямель, а таксама ўкраінскіх і пэўнай часткі рускіх нагул стала неразбуральнай перашкодай для пашырэння літоўскага зместу дзяржавы. Найбольшае супраціўле нне Міндоўг сустрэў на Літве, дзе дзеля перамогі над удзельнымі князямі быў вымушаны пайсці на прамы ваенны гвалт, на шырокае забойства непакорных. Нават блізкія яго сваякі арыентаваліся толькі на часовы саюз для адпору ворагам ці паходаў за лупамі.

У 1248 годзе Міндоўг захапіў землі сваіх пляменнікаў Таўцівіла і Эдзвіда, а іх саміх выправіў з мячом на Смаленск, абвясціўшы: «Что кто приимет — себе держит». Іншымі словамі, Міндоут выгнаў іх на вярнуць: пад Зубцовам войска Таўцівіла і Эдзвіда пацярпела паражэнне ў бітве з палкамі суздальцаў, масквічоў і цвяранаў. Калі ж яны засталіся жывымі, Міндоўг, як занатаваў летапісец, паслаў на іх «вои свое, хотя убити». Не столькі самыя гэтыя дзеянні, колькі праяснёныя імі намеры гаспадарства Міндоўга выклікалі стварэнне супраць яго ваеннай кааліцыі, якую ўзначаліў князь Данііл Раманавіч. Наступ на Міндоўга задумваўся ў саюзе з яцвягамі, палякамі, Жмуддзю і той часткай Літвы, што працівілася Міндоўгу. У змову былі ўцягнуты і крыжакі, зацікаўленыя ў любым аслабленні суседзяў.

Сітуацыя для дзяржавы складвалася вельмі неспрыяльна, і Міндоўг наважыўся на смелы палітычны крок: ён спісаўся з магістрам Ордэна мечаносцаў Андрэем фон Стырландам і дамовіўся з ім аб сваім абарачэнні ў каталіцтва і каранацыі. Гэта каштавала яму немалых дароў, але затое вывела з ігры Ордэн; з дапамогай срэбра выступілі з кааліцыі з Даніілам і жмудскія князі. У 1250 годзе ў Наваградку магістр Ордэна каранаваным Міндоўга спецыяльна вырабле най каронай. Не мчы не толькі перарвалі саюз з Даніілам, яны вылучылі Міндоўгу ваенную дапамогу, што ў той сітуацыі стала для яго выратаваннем. Ён здолеў абараніць свае землі і фактычна выйграў вайну. У 1253 годзе праціўнікі заключылі мір, замацаваўшы яго шлюбам дачкі Міндоўга з сынам Данііла Раманавіча Шварнам.

Акцыя хрышчэння, а з большай дакладнасцю, перахрышчвання з праваслаўя ў каталіцтва не была для таго часу адзінай ці ўласцівай толькі язычніцкаму самаўладцу. Прыкладна ў такой самай сітуацыі апынуўся і князь Данііл Раманавіч, які зведаў увесь цяжар татарскага прыгнёту. Не маючы сіл супрацьстаяць ардынцам, ён задумаў прыцягнуць да вайны з татарамі заходняе рыцарства, арганізаваць крыжовы паход супраць «паганцаў», што выказалі сябе ворагамі не толькі ўсходняга але і заходняга хрысціянства. Такі паход станавіўся магчымы толькі па ўхваленню і закліку да яго папы рымскага. І князь Данііл Раманавіч увайшоў у цесныя зносіны с папай Інакенціем IV, выказаўшы ідэю уніі грэчаскай і рымскай цэркваў. Прапанова, якая абяцала атрымаць пад эгіду каталіцкай царквы вялікія тэрыторыі, была сустрэта, зразумела, з цеплынёй; адразу ж пры двары Данііла Раманавіча аказаліся папскі легат і дамініканскія манахі. Аднак на булы папы аб крыжовым паходзе супраць татараў заходняе рыцарства не адгукнулася, і, такім чынам, унія, не маючы самага галоўнага падмацавання — ваеннага, не адбылася. Але ў 1255 годзе Данііл, усё яшчэ спадзеючыся на якую-небудзь дапамогу, прыняў каралеўскую

кароу ад папскіх паслоў, не мяняючы пры гэтым веры. Каранацыя князя праводзілася ў Драгічыне. Калі ж высветлілася, што ў ваенных адносінах папа садзейнічаць не можа, Данііл Раманавіч разарваў з ім і сваім каралеўскім тытулам не карыстаўся. Палітычная гульня ў гэтым выпадку нічога яму не прынесла; Міндоўг жа сваім хрышчэннем разбурыў ваенны блок, які мог яго скрышыць.

Пад час гэтай вайны здарыўся з Міндоўгам звычайны для вайскоўца, аднак адзначаны летапісам, выпадак, загадка- васць якога сілкавала і сілкуе цікавасць многіх гісторыкаў. Сутнасць яго такая. Супраць Міндоўга ў пачатковы перыяд баявых дзеянняў выступіў Таўцівіл з войскам, складзеным з галічан, полаўцаў, яцвягаў і немцаў. «Мипдог жа,— апавядае летапісец,— собрался бе и умыслил же себе не битися с ними полком, но вииде во град именем Воруа, и высла шурина своего ночью, и розгнаша и Русь и ятвяга. Наутро же выехаша немцы со самострелы и ехаша на не русь с половцы и стрелами и ятвязе со сулицами и гонишася на поли подобно игре». Інакш кажучы, замест асады, замест спроб узяць Варуту штурмам, лезці на сцены, разбіваць браму тарасамі, марыць абаронцаў горада голадам, замест любых звычайных пры асадзе дзеянняў пад сце- намі Варуты было праведзена спабор- ніцтва паміж саюзнымі атрадамі, вучэбны бой, дзе апранутыя ў даспехі немцы супрацьстаялі рускаму і яцвяжскаму ўзбраенню і іншай тактыцы. Аднак самае дзіўнае, што Варута засталася незахопле- най. І вось чаму дзіўна. Хутка пасля гэтага Данііл Раманавіч, які сам прыбыў да тэатра ваенных дзеянняў, узяў Гродна — моцную крэпасць на Русі Літоўскай, авалодаў іншымі гарадамі. Варута ж аказалася непрыступнай. Таўцівіл толькі і знайшоўся прадэманстраваць зброю пад яе сценамі і ў бяссілі ад'ехаў.

Што ж за горад такі Варута, які паўстае ў летапісе больш умацаваным, чым Гродзенскі замак на абрывістым высокім беразе Нёмана? Апроч працытаванага паве дамле ння ніякіх іншых зве стак і рускія летапісы, і нямецкія хронікі пра яго не захавалі. Такая поўная невядомасць выклікала да жыцця шэраг меркаванняў і здагадак. Варуту лічылі радавым гняздом Міндоўга, ягонай «сталіцай» і змяшчалі то ў Жмудзь — у вярхоўе Дубісты пад Расены альбо ў нізоўе яе пад Эйраголу, то ідэнты- фікавалі ці з Варанянамі (на сучасным беларуска-літоўскім памежжы), ці з Лішкавам (недалёка ад Друскенікаў). На думку гісторыка Тэадора Нарбута, Варута знаходзілася на месцы Гарадзішча — паблізу Сталовічаў сучаснага Баранавіц- кага раёна. Вядомы беларускі гісторык М. Ермаловіч у сваім даследаванні, прысве- чаным станаўле нню Вялікага княства Літоўскага, робіць здагадку, быццам слова «варута» ўтварылася ў выніку памылкі перапісчыка, які злучыў прыназоўнік з назоўнікам у адзінае цэлае. Гэта значыць, у першапачатковым запісе храніста было так: «иво град имене м во Руту», што адпавядала кніжнай традыцыі нашай даў- ніны. Калі пагадзіцца з такой версіяй, дык крэпасць, у якой адседжваўся Міндоўг, знаходзілася непадалёку ад Наваградка, дзе і зараз ёсць некалькі паселішчаў з назвай Рута.

Меркаванне М. Ермаловіча здае цца пераканаўчым, калі зірнуць на мэту

хавання Міндоўга ў Варуце з ваеннага пункту гледжання. Разважаць тут можна так. Калі Варута была дробным умацаваннем, дык дзеянні атрадаў саюзнікаў на чале з Таўцівілам не падаюцца асэнсаванню, бо колькасць яны не равышалі войска Міндоўга, пра што сведчыць ягонае рашэнне пазбегнуць палявой бітвы. Калі ж яна з'яўлялася магутным абарончым збудаваннем, тады ніводнае мяркуемае гісторыкамі месцазна-ходжанне Варуты нельга прымаць у разлік, паколькі і Лішкаў, і Вараняны, і Рута, і Эйрагола былі дробнымі замачкамі, няздольнымі абараніцца ад вялікага войска. У Літве XIII стагоддзя буйных замкаў наогул не існавала, яны ўзніклі стагоддзем пазней. Чорная Русь мела моцныя крэпасці, у першую чаргу гэта Наваградак і Гродна. Але іх захапіў Данііл Раманавіч праз год пасля малапаспяховага паходу Таўцівіла; толькі тады, адціснуты на ўласна літоўскія землі, Міндоўг пайшоў на мір з праціўнікам. Таму ёсць усе падставы сцвярджаць, што Варута знаходзілася на Русі Літоўскай і ўяўляла сабой невялікае ўмацаванне, альбо за гэтай назвай хаваецца горад з моцным замкам. А мо Міндоўг зачыніўся ў Наваградку. Ці атрад Таўцівіла быў не шматлікім, і Міндоўг сустрэў яго з яшчэ меншай дружынай і схваўся ў пернае трапіўшае на вочы ўмацаванне, чакаючы падыходу другіх палкоў. Таўцівіл жа, не разлічваючы на дапамогу, вырашыў за лепшае адыйсці. Аднадзённая асада Міндоўга ў Варуце — дробны эпізод, які застаўся ў памяці, дзякуючы «турніру» паміж немцамі і рускімі і яцвяжскімі рыцарамі.

Але Міндоўг не пакінуў без увагі пададзены яму ўрок адзінства заходніх і паўднёвых суседзяў і парушыў яго прыняццем кароны і срэбрам. За некалькі наступных спакойных для князя гадоў Ордэн паспрабаваў спагнаць сваё за паслугу хрышчэння. Міндоўг вымушана даў Лівонскаму ордэну прывілей, адпісаўшы на карысць яму свае землі. (Сем падобных прывілеяў крыжакі падрабілі.) Грамата служыла знакам васальнай залежнасці Міндоўга ад немцаў і па-трабавала пэўных мер ў яе апраўданне і ў апраўданне атрыманай кароны хрысціянскага валадара — у першую чаргу мер па хрысціянізацыі язычніцкага жыхарства дзяржавы, будаўніцтву каталіцкіх храмаў, прыёму місіянераў і г. д.

З'яўленне нямецкіх святароў на Літве і чарнарускіх землях выклікала, безумоўна, у насельніцтва вострае незадаволенне Міндоўгам; але ён і сам, як паказалі наступныя падзеі, не збіраўся трымаць тое становішча, што яму навязвалі крыжакі. Спакваля Міндоўг рыхтаваўся да наступлення на Ордэн — і на Літве і ў Прусіі. Аднак паўстанне супраць крыжакоў і разрыў з каталіцтвам, які лічаць заслугай князя, знаходзяцца ў розных плоскасцях. Само па сабе каталіцтва было для Міндоўга зручным, нават неабходным; пашырэнне яго дазваляла князю пазбягаць уціску як з боку рускіх зямель, дзе спавядалі праваслаўе, так і з боку дастаткова моцнай Жмудзі, дзе панавала язычніцтва. Паколькі большасць рускіх зямель апынулася пад татарскім прыгнётам, праваслаўе не мела ў Вялікім княстве дастатковай сілы, каб перамагчы. Прыняцце каталіцтва ставіла Міндоўга на адзін узровень з заходнімі суседзямі. Паказальна, што свайго сярэдняга сына Руклю ён таксама хрысціў у каталіцтва і абвясціў каралевічам. Таму адмова ад каталіцтва перад паўстаннем з'явілася палітычным крокам, разлічаным на супакоенне прускіх і жмудскіх князёў.

Паўстанне пачалося ў 1260 годзе з разгрому ордэнскага войска каля возера Дурбэ. Паражэнне ў гэтай бітве стала такой нечаканасцю для крыжакоў і было такім моцным, што Ордэну спатрэбілася пятнаццаць гадоў, каб вярнуць ранейшую сілу. Паўстанне захапіла ўсю Прусію і працягвалася там амаль чвэрць стагоддзя. Міндоўг сам вадзіў супраць нямецкіх рыцараў 30-тысячнае беларуска-літоўскае войска. Колькасць яго, здаецца, занадта перабольшана храністамі; 30-тысячнае войска з'явілася ў Вялікім княстве толькі на пачатку XV стагоддзя, калі дзяржава распасцёрлася ад Балтыйскага да Чорнага мораў.

Але не ў лічбах справа; важна адзначыць, што Міндоўг змагаўся з крыжакамі з напружаннем усіх сіл Чорнай Русі і Літвы.

Логіка вайны прывяла Міндоўга да саюза з Аляксандрам Неўскім. Пагадненне падмацавалі шлюбам Канстанціна — сына полацкага князя Таўцівіла, таго самага, што дзесяцігоддзем раней асаджваў свайго дзядзьку Міндоўга ў Варуце, з дачкой Неўскага Еўдакіяй. Канстанцін у гэты час быў князем віцебскім.

Але лёс ужо адлічваў для Аляксандра Неўскага і Міндоўга апошнія гадзіны. У 1263 годзе амаль адначасна памёр Неўскі і быў забіты Міндоўг. У Вялікім княстве Літоўскім пачалася міжусобіца, якая расцягнулася амаль на дзесяць гадоў. Змаганне за вялікакняжацкі пасадак, звязанае асабістых рахункаў, падзел войска па групоўках сапернікаў дрэнна адбіліся на агульнай барацьбе з крыжакамі. Ды і бліжэйшыя наступнікі Міндоўга аказаліся не надта адаронымі для дзяржаўнага кіравання. Пражыві князь яшчэ некалькі гадоў, магчыма, гісторыя другой паловы XIII стагоддзя была б іншай. Таму цікава прасачыць абставіны яго смерці.

Пасля ўмацавання сваёй дзяржавы і пераможных паходаў на крыжакоў Міндоўг адчуў сябе на вяршыні ўдачы і славы. Таленавіты палітык, чалавек моцнай волі, рашучы і непакісны, князь стаў ахвярай тых заганяў, што нараджае неабмежаваная ўлада, — усё дазволена ў адносінах да слабейшага. У 1263 годзе памерла ягоная жонка Марта, ад якой у Міндоўга было двое сыноў — Рэпik і Рукля, яшчэ падлеткі. Жонка сканала ўначы, а на золку ганец з лістом ад Міндоўга ўжо паімчаў да яе сястры, каб ехала плакаць па нябожчыцы. Сястра была замужам за Даўмонтам — князем Нальшанскім, магчыма, ён меў сваім цэнтрам Крэва, таму сястра Марты прыехала хутка. На памінках Міндоўг абвясціў ёй, што Марта, паміраючы, загадала яму ажаницца на сястры, бо толькі яна будзе добра прыглядаць за Рэпikам і Руклям. А паколькі апошняя воля — закон, дык Міндоўг пакінуў жонку Даўмонта пры сабе. Дарэчы, і Марту ён некалі ўзяў праз гвалт — ажаниўся на ёй, забіўшы яе мужа — буле-віцкага князя Вішымунта і яго братаў Едывіла і Спрудэйку. Імёны падказваць, што гэта былі яцвяжскія князі. Як бачна, адносіны Міндоўга з жанчынамі вылучаліся, мякка кажучы, своеасабліваасцю. Наўрад ці тут таілася нейкая невядомая нам гісторыя «рамантычнай» любові князя да сёстраў, якая падштурхнула яго забіць мужа старэйшай сястры і зняважыць Даўмонта. Напрошваецца меркаванне, што Марта дасталася Міндоўгу разам з землямі братаў Булевічаў пасля іх забойства — тут палітыка сплялася з пачуццямі. А выпадак з жонкай

Даўмонта інакш чым здэкам не назавеш. Адказаць сілай на такую абразу Даўмонт не мог і таму, робячы выгляд, быццам скарыўся, чакаў зручнага моманту для помсты. Праз год, калі войска Вялікага княства рушыла ў паход на чарнігаўскія землі, Даўмонт са сваім палком пакінуў яго і разам з князем Трайнатам, пляменнікам Міндоўга, ударыў на Міндоўга, які з сям'ёй і невялікай дружынай бавіў ле тні час не дзе ў Налібоцкай пушчы.

Вялікую крыўду перажыў Даўмонт, і не было ў яго літасці да нікога. Ён забіў двух сыноў Міндоўга — Рэпіка і Руклю, а самога князя пасек, як капусту. Загінулі пры гэтым нападзе і былая жонка Даўмонта — трагічная ахвяра старэчай пахатлівасці вялікага князя, і ўся ягоная ахова. Вось так скончыў сваё жыццё выдатны палкаводзец, стваральнік новай дзяржавы, заўсёды асцярожны, з ласкі багоў зберажоны ва ўсіх бітвах князь Міндоўг. Было яму каля сямідзесяці гадоў; Даўмонта — самае большае трыццаць, жонцы яго, згвалчанай Міндоўгам і за гэта забітай, наўрад ці прамінула дваццаць пяць.

Здзейсніўшы помсту, Даўмонт вярнуўся ў Нальшаны, а вялікакняжацкі пасад заняў Трайнат. Неадкладна яму выказаў нейкія прэтэнзіі на землі і ўладу ягоны брат Таўцівіл, князь полацкі. Дзяльба зямель прывяла братаў да сваркі, пад час якой Трайнат забіў Таўцівіла; сын апошняга Канстанцін, які сеў на бацькоўскае месца ў Полацку, баючыся Трайната, уцёк у Ноўгарад. Але прагнаму да славы і ўлады братазабойцу нядоўга давялося ганарыцца і радавацца здабытай праз кроў каронай: чацвёрта канюшых Міндоўга, помсцячы за свайго гаспадара, зарэзалі Трайната нажамі, калі ён ішоў у лазню.

Пасля гэтага шэрагу забойстваў на сцэну бурлівага палітычнага жыцця выйшаў старэйшы сын Міндоўга Войшалк, які хаваўся ад Трайната ў Пінску. Сілаю пінскіх палкоў ён вярнуў сабе Наваградск — сталіцу Вялікага княства — і разам з наваградцамі вырашыў караць непаслухмяных князёў Нальпанаў і Дзяволтвы. Усё варожае Міндоўгу і Войшалку баярства і князі ў Аўкштоце былі перабіты. «Войшелк же нача княжати во всей земле Литовской — апавядае летапісец,— и поча вороги свое избивати, изби их бесчисленное множество, а друзии разбегошася како кто видя». Даўмонт, напрыклад, уцёк у Пскоў, дзе хутка яго абралі баявым князем. Тут ён хрысціўся ў праваслаўе, пражыў да 1299 года, ратаваў горад ад немцаў, хадзіў паходамі на літоўцаў і ўвайшоў у гісторыю Пскова як адзін з найлепшых пскоўскіх князёў. Пры ім пачалося будаўніцтва муроў, што назаўсёды захавалі назву Даўмонтавых. Пасля смерці Даўмонта (хрысціянскае імя Цімафей) быў кананізаваны як пскоўскі святы, у царкве захоўваўся ягоны меч, якім апяразвалі кожнага новага князя. У Пскове Даўмонт ажаніўся, і тут нарадзіўся ў яго сын, названы пры хрышчэнні Давыдам, якому лёс наканавана вярнуцца на радзіму і ўславіць яе ваенным талентам. Але пра гэта пазней, а зараз вернемся да Войшалка.

У адрозненне ад бацькі Войшалк не быў натурай цэльнай: дух ягоны кролі супярэчнасці, ён прымаў манаства, замыкаўся ў келлі, хадзіў нават паломнікам, заснаваў манастыр, але, відаць, і затворніцкае жыццё яго не супакойвала і не задавальняла, бо зноў вяртаўся ў Наваградск князем. У 1267 годзе Войшалк паехаў ва Уладзімір-Валынскіна з'езд князёў, і т у т , у

манастыры, недалёка да горада, пачаў высвятляць за пiтвом адносiны з Львом Данiлавiчам. Пэўна, добра было выпiта — бо пiлi ўвесь вечар i ўначы, i ўрэшце вiно зрабiла сваю справу — раз'юшаны Леў Данiлавiч выхапiў меч i забiў Войшалка.

Так абарваўся лёс трэцяга гаспадара Вялiкага княства Лiтоўскага, чалавека раздвоянага, у якiм спалучалiся жорсткасць з сарамяжлiвасцю, дзяржа- ўнае мысленне з манаскiмi пачуваннямi, прага гаспадарчай дзейнасцi са схiльнасцю да поўнай адасобленасцi ад свету i мiтуснi чалавечых клопатаў. Калi хавалi яго па манаскаму абраду, то, пэўна, у заснаваным iм манастыры, што прастояў на беразе Нёмана амаль сем стагоддзяў. Калi ж Войшалка хавалi як князя, дык магiла яго магла быць у Барысаглебскай царкве ў Наваградку, дзе ён прымаў хрышчэнне. Недалёка ад замка знайшоў супакой i прах ягонага бацькi. Курган Мiндоўга, якi i сёння з'яўляецца адной з выдатнасцей Наваградка, вiдаць, i ёсць тое месца, дзе пачынальнiк рознанацыя- нальнай дзяржавы, аб'ядноўца беларусаў i лiтоўцаў, лёг на вечны сон.

Незадоўга да смерцi Войшалк перадаў уладу свайму швагеру, Шварну Данiлавiчу. Магчыма гэты ўчынак яго пакрыўдзiў Льва Данiлавiча i стаў прычынай забойства. Княжанне Шварна цягнулася тры гады; у 1270-ым вялiкакняжацкi пасад заняў Трайдэн. Дванаццаць гадоў ягонага панавання адзначаны змаганнем з налыпанскiмi феадаламi, дробнымi князямi Дзяволтвы. У 1277 годзе ён разбiў аб'яднаныя сiлы татараў i рускiх князёў, адваяваў у галiчан Драгiчын над Бугам, а ў немцаў — Дынабург.

З с м е р ц ю Т р а й д э н а , ш т о с у п а л а з паражэннем прускага паўстання, пачалося «цёмнае» дзесяцiгоддзе ў гiсторыi Вялiкага княства, дзесяцiгоддзе безуладдзя цi барацьбы за ўладу, пра якое не засталася нiякiх звестак.

Але ў 1293 годзе вялiкiм князем прыходзiць Вiцень; адзiн яго родны брат, Васiль-Воiн, княжыў у Полацку, другi, Гедымiн, трымаў уладу хутчэй за ўсё над скаронымi Дзяволтвай i Нальшанамi. Вiцень жорстка падавиў паўстанне на Жмудзi, дзе феадалы хацелi пайсцi на саюз з крыжакамi, i паспяхова адбiваў наступы тэўтонцаў на Чорную Русь. У 1314 годзе ён перамог войска крыжакоў пад Наваград- кам, там плячо ў плячо стаялi супраць немцаў наваградцы, гродзенцы, лiтоўцы, палачане. Праз два гады Вiцень сканаў, i гаспадаром Вялiкага княства Лiтоўскага стаў Гедымiн. У 1323 годзе ён перанёс сталiцу дзяржавы з Наваградка ў Вiльню, дзе, можна меркаваць, княжыў пры Вiценю. Легенда, якая тлумачыць засна- ванне Вiльнi ўдачлiвым паляваннем Гедымiна ў гэтых мясцiнах, «не памятае», што горад iснаваў да таго тры стагоддзi. Каб узняць значэнне новай сталiцы Вялiкага княства, Гедымiн звярнуўся са спецыяльным лiстом да заходнееўра- пейскага насельнiцтва, запрашаючы на жыгццё ў «карале ўскi горад Вiльню» цесляроў, ганчароў, дойлiдаў — усiх рамеснiкаў. Сярод новапрыбылых было шмат яўрэяў, якiя ратавалiся ад пагромаў i ганенняў, характэрных для гарадоў Заходняй Еўропы. Гэтыя перасяленцы i склалi першую на Лiтве i Беларусi яўрэйскую абшчыну. Трэба дадаць, што Гедымiн дэклараваў рэлiгiйную цярпiмасць i роўнае стаўленне да

ўсіх іншаверцаў, і з цягам часу гэта вылілася ў традыцыю грамадскага жыцця ў Вялікім княстве Літоўскім. Пры Гедыміне ў склад княства ўвайшлі ўсе беларускія землі, ён заключыў саюз з палякамі і мазавецкім князем, вёў актыўнае змаганне з крыжакамі. Загінуў вялікі князь заўчасна пры драматычных абставінах. Ля вусця Нёмана немцы пабудавалі моцны замак Баербург, які стаў асяродкам вынішчальных паходаў углыб Жмудзі. Крыжакі выводзілі ў палон жмудзінаў, палілі вёскі. Павялічвалася пагроза страты жмудскіх зямель. Баербург быў для Гедыміна як костка ў горле. Але замак атачалі тры равы, і узяць яго прыступам наўрад ці ўдалося б. На шчасце, сярод замкавай варты знайшліся два шляхцічы з анямечаных прусаў. Пэўна, памяць пра трагічны лёс сваіх дзядоў, пакораных крыжакамі, абудзіла ў іх свядомасць і яны вырашылі здрадзіць Ордэну і дапамагчы Гедыміну. Нейкім чынам сустрэліся з вялікім князем і дамовіліся, што адкрыюць замкавую браму. Гедымін хутка, падступала ж адліга, сабраў войска і рушыў пад Баербург.

Адна здрада адгукнулася другой. Сярод блізкіх да князя людзей быў немец, які служыў яму дзевяць гадоў і стаў ужо сваім. Але дазнаўшыся, што Баербургу пагражае здрада, немец папярэдзіў замкавы гарнізон. Калі Гедымін падышоў да Баербурга, дык убачыў двух сваіх прыхільнікаў на шыбеніцы, узнятай над замкавай сцяной. Вялікі князь усё ж такі распачаў асаду. Дваццаць дзён яго войска штурмавала Баербург, а на дваццаць першы за спіной Гедыміна ўзніклі прускія харугвы. Бітва з крыжакамі здарылася жорсткая, большасць княжых ваяроў загінула. Самога Гедыміна працяла варожая страла, рана сталася смяротнай.

Крыжакі, замацоўваючы поспех, адразу рушылі на Жмудзь і Літву. Разгубленасць сыноў Гедыміна і абезгалоўленага войска паспрыяла ўдачам немцаў, яны захапілі вялікі палон. Нарэшце беларуска-літоўскія палкі сабраліся, крыжакоў спынілі і адолелі, але кошт перамогі быў непамерна вялікі — дванаццаць тысяч ваяроў склалі галовы ў гэтай сечы. Аднак Баербург застаўся за крыжакамі.

...Гедымін пражыў восемдзсят чатыры гады, ад двух жонак меў сем сыноў і сем дачок. Ад першай, Евы, нарадзіліся: Яўнут — князь заслаўскі, Монтвід — князь слоніўскі, Нарымут — князь пінскі, Карыят — князь наваградскі, Любарт — князь на Валыні. З другой жонкай Вольгай, Гедымін прыдбаў двух сыноў, што сталі найбольш вядомымі князямі: Альгерд — у Крэве, Кейстут — у Троках. Дочкі Гедыміна выйшлі замуж за суседніх валадароў: Алдона стала жонкай польскага караля Казіміра, Данміла — мазавецкага князя Ванька, Марыя — мазавецкага князя Баляслава, другая Марыя — князя Дзмітрыя цверскага, Анастасія — маскоўскага князя Сімяона, сына Каліты, Бірута — князя Давыда Гарадзенскага, і сёмая дачка, імя якой засталася невядомым, была за Юрыем, князем галіцкім.

Гедыміна на троне вялікага князя змяніў Яўнут. Аднак Альгерд і Кейстут парушылі традыцыю падпарадкавання старэйшаму брату, гвалтам змясцілі яго з княжання і далі яму малы Заслаўскі ўдзел. З Яўнута і ўзялі пачатак князі Заслаўскія. Самі ж Альгерд і Кейстут пачалі валадарыць разам. Але вялікім

князем быў Альгерд.

З таго дня, як Міндоўг прышоў княжыць у Наваградак, пры жыцці яго наступнікаў, пры жыцці Гедыміна на землях Беларусі і Літвы сцэнтавалася новая дзяржава, якая стала заслонай на шляху татарскай экспансіі на захад і тэўтонскай — на ўсход. Ролю гэтай заслоны выконвала агульнае бе ларуска-літоўскае войска, жывыя людзі, далёкія нашы продкі, што сваёй крывёй адстойвалі вольнасць роднай зямлі. У беларускай мінуўшчыне постаць вялікага князя Гедыміна займае пачэснае месца выразніка глыбіннай народнай зацікаўленасці ў моцным гаспадарстве, здольным абараніць людзей ад небяспекі іншаземных нашэсцяў. Калі Даўмонт, пом- сцячы за крыўду, забіў у Налібоцкай пушчы вялікага князя Міндоўга, калі пачаліся міжусобіцы, Гедыміну было шэсць гадоў. На яго юнацтва выпалі жахі братазабойчых войнаў. Як паміраў князь, прашыты варожай стралой, Русь літоўская, Чорная Русь з'яўлялася цэнтрам вялікай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага. Плён жыцця Гедыміна, яго празорлівай палітыкі назаўжды застаўся ў гісторыі.

Сярод бліжэйшых паплечнікаў Гедыміна вылучаўся князь Давыд Цімафеевіч — сын Даўмонта, які вярнуўся на радзіму з Пскова. Гедымін прызначаў яго гродзенскім старостам, аддаў яму ў жонкі сваю дачку Біруту. Давыд, як і бацька, меў выдатныя ваенныя здольнасці. З яго імем звязаны перамогі над крыжакамі пад Наваградкам, каля Гродна; у 1326 годзе ён удзельнічаў у сумесным з палякамі паходзе ў глыбіню нямецкіх зямель (даходзілі да Брандэнбурга) і ўзначальваў беларускія конныя палкі. Давыд стаў ахвярай крыжацкай змовы — падкуплены забойца працяў князя кінжалам уначы, калі той спаў, паклаўшыся на зямлю пад зорным небам. Здрадніка схапілі, пакаралі смерцю, толькі храбрае сэрца Давыда Гарадзенскага ўжо не білася.